

תוכן עניינים

ט	רשימת התצלומים והתרשימים
יג	הערות המערכת
יד	מפות
כ	אילנות יוחסין
כה	הקדמה
1	1. ילדי 1917 (1917-1928)
67	2. השבר הגדול (1928-1932)
129	3. החתירה לאושר (1932-1936)
198	4. הטרור הגדול (1937-1938)
276	5. שרידים של טרור (1938-1941)
328	6. "חכי לי" (1941-1945)
394	7. סטליניסטים רגילים (1945-1953)
463	8. שיבה (1953-1956)
515	9. זיכרון (1956-2006)
567	אחרית דבר ותודות
575	הערות
629	מקורות
631	רשימת המרואיינים
643	ספרים הנזכרים בספר זה שתורגמו לעברית
645	מפתח

הקדמה

אנטונינה גולובינה הייתה בת שמונה כשהוגלתה עם אמה ושני אחיה הצעירים לחבל אלטאי המרוחק שבסיביר. במסגרת תהליך הקולקטיביזציה של כפרם בצפון רוסיה נעצר אביה על שום היותו "קולאק", או איכר "עשיר". הוא נידון לשלוש שנות מאסר במחנה עבודה, והמשפחה איבדה את רכושה, את הכלים החקלאיים שלה ואת חיות המשק, שנמסרו לחווה הקולקטיבית. אמה של אנטונינה הצטוותה לארוז כמה בגדים ולהיות מוכנה למסע הארוך תוך שעה. אחר כך נהרס הבית שבו התגוררה משפחת גולובין מזה דורות, ויתר בני המשפחה התפזרו בכיוונים שונים: אחיה ואחותה הגדולים של גולובינה, סביה וסבתותיה, דודיה, דודותיה וילדיהם ברחו לכל עבר כדי לחמוק ממעצר, אך רובם נתפסו בידי המשטרה והוגלו לסיביר, או נשלחו לעבוד במחנות העבודה של הגולאג. רבים מהם לא נראו שוב מעולם. אנטונינה חיה שלוש שנים ב"מושבה מיוחדת" – מחנה של חוטבי עצים שכלל חמישה קסרקטיני עץ על גדת נהר ובו שוכנו אלף "קולאקים" ובני משפחותיהם. אחרי ששניים מהקסרקטינים חרבו בשלג הכבד שירד בחורף הראשון, נאלצו חלק מהגולים לעבור לגור בבורות שחפרו באדמה הקפואה. לא היו כל משלוחי מזון משום שהמושבה נותקה בגלל השלג, והאנשים נאלצו להתקיים מן המצרכים שהביאו מהבית. כה רבים מהם מתו מרעב, מקור ומטיפוס, עד שאי־אפשר היה לקבור את כולם; גופותיהם הושארו לקפוא בערמות עד בוא האביב, ואז השליכו אותן לנהר.

אנטונינה ומשפחתה חזרו מגלותם בדצמבר 1934, ולאחר שאביה שב והצטרף אליהם הם עברו לבית בן חדר אחד בפּסטובו, עיר מלאה ב"קולאקים" לשעבר שהגיעו לשם עם משפחותיהם. אבל הטראומה שעברה הותירה בנפשה צלקת עמוקה, והפצע העמוק מכול היה אות הקלון של מוצאה ה"קולאקי". בחברה שבה המעמד החברתי היה הכול, הוקעה אנטונינה כ"אויבת המעמד" נמנעו ממנה לימודים גבוהים ומשרות רבות, ותמיד נשקפה סכנה שתסכול רדיפות ומעצרים בגלי הטרור שעברו את הארץ לאורכה ולרוחבה בתקופת שלטונו של סטלין. רגשי הנחיתות החברתיים שלה הזינו בקרבה את מה שהיא עצמה מכנה "מעין פחד", ש"המשטר עלול היה לעשות בנו כחפצו בגלל שהיינו קולאקים. לא היו לנו שום זכויות, היינו צריכים לסבול בשקט". היא הייתה מיוחדת מכדי להגן על עצמה מפני הילדים שהתעמרו בה בבית הספר. בהזדמנות אחת נענשה אנטונינה וסולקה מן הכיתה בידי אחת ממורותיה, שהכריזה בפני הכיתה כולה כי "אנשים מסוגה"

הם "אויבי העם, קולאקים נתעבים! בהחלט הגיע לכם שהגלו אתכם, אני מקווה שכולכם תחוסלו כאן!" אנטונינה הרגישה שנעשה לה עוול נורא, ונתקפה כעס שעורר בה רצון לזעוק במחאה. אבל הפחד, שהיה חזק אף יותר, השתיק אותה.¹ הפחד הזה ליווה את אנטונינה כל ימי חייה. הדרך היחידה שבה יכלה להתגבר עליו הייתה להיטמע בחברה הסובייטית. אנטונינה הייתה צעירה נבונה בעלת תחושת עצמיות חזקה. בהחלטה נחושה להתגבר על אות הקלון של מוצאה, היא למדה בחריצות בבית הספר על מנת שבבוא היום תוכל להתקבל בחברה כשווה בין שווים. חרף האפליה היא הצליחה בלימודיה ורכשה בהדרגה ביטחון עצמי. היא אפילו הצטרפה ל"קומסומול", ברית הנוער הקומוניסטי, שמנהיגיה העלימו עין ממוצאה ה"קולאקי" משום שרחשו הערכה ליוזמה ולמרץ שהפגינה. בגיל שמונה עשרה קיבלה אנטונינה החלטה נועזת שקבעה את עתידה: היא הסתירה מהשלטונות את הרקע שממנו באה – תחבולה שהייתה כרוכה בסיכון ניכר – ואף זיפה את מסמכיה על מנת שתוכל ללמוד בבית ספר לרפואה. היא מעולם לא דיברה על משפחתה באוזני איש מידידיה או עמיתיה במכון לפיזיולוגיה שבלנינגרד, שם עבדה במשך ארבעים שנה. היא הצטרפה למפלגה הקומוניסטית (ולא עזבה אותה עד שזו חדלה להתקיים ב-1991), לא משום שהאמינה באידאולוגיה של המפלגה – או כך לפחות היא טוענת כיום – אלא משום שרצתה להסיר מעצמה כל חשד ולהגן על משפחתה. אולי חשה גם כי ההצטרפות למפלגה תקדם את הקריירה שלה ותקנה לה הכרה מקצועית.

אנטונינה גולובינה, 1943

אנטונינה הסתירה את האמת על עברה משני בעליה, שעם כל אחד מהם היה יותר מעשרים שנה. היא ובעלה הראשון, גאורגי זַנְמַנסקי, שמרו על קשרי חברות במשך כל ימי חייהם, אך לעתים נדירות דיברו זה עם זה על עברן של המשפחות שמהן באו. ב־1987 ביקרה אצל אנטונינה אחת מדודותיו של גאורגי, שפלטה כי אביו היה קצין בציי הצאר והבולשיביקים הוציאו אותו להורג. במשך כל השנים הללו הייתה אנטונינה נשואה, בלי שידעה, לאדם שנעוריו עברו עליו, כמוה, במחנות עבודה וב"מושבות מיוחדות".

גם בעלה השני של אנטונינה, אסטוני בשם בוריס יוגנסון, הגיע ממשפחה של "אויבי העם". אביו וסבו נעצרו שניהם ב־1937, אבל אנטונינה לא גילתה זאת וגם לא סיפרה לו על העבר הנסתר שלה עצמה עד ראשית שנות התשעים; רק אז, לאחר ששאבו עידוד ממדיניות הגלנסוסט שהנהיג מיכאיל גורבצ'וב ומן הביקורת הגלויה שנמתחה באמצעי התקשורת על מעשי הדיכוי של משטר סטלין, החלו סוף סוף לדבר. אנטונינה וגאורגי ניצלו גם הם את ההזדמנות כדי לגלות זה לזה את ההיסטוריה הסודית שלהם, שאותה הסתירו זה מזה במשך יותר מארבעים שנה. אבל הם לא דיברו על הדברים הללו עם בתם אולגה, מורה במקצועה, משום שחששו מתגובת נגר של הקומוניסטים וחשבו שאי הידיעה תגן עליה אם הסטליניסטים יחזרו לשלטון. רק באמצע שנות התשעים החלה אנטונינה להתגבר בהדרגה על פחדה, לאזור אומץ ולספר לבתה על מוצאה ה"קולאקי".

בספר המלחשים נחשפות ההיסטוריות שהסתירו משפחות רבות הדומות למשפחת גולובין, ויחדיו הן מאירות לראשונה את עולמם הפנימי של אזרחים סובייטים מן השורה שחיו תחת שלטון הרודנות של סטלין. ספרים רבים מתארים את ביטויי החיצוניים של הטרור – את המעצרים והמשפטים, השעבוד ומעשי ההרג בגולאגים – אבל המלחשים הוא הספר הראשון החוקר לעומק את השפעתו על החיים האישיים ועל חיי המשפחה. כיצד נראו חייהם הפרטיים של הסובייטים בשנות שלטונו של סטלין? מה באמת חשבו והרגישו? אילו חיים פרטיים אפשר היה לקיים בדירות המשותפות הצפופות שבהן התגורר הרוב המכריע של האוכלוסייה העירונית – דירות שבהן חיה בחדר אחד משפחה שלמה ותכופות אף יותר מזה, ולכל שיחה אפשר היה לצותת מהחדר הסמוך? איזו משמעות הייתה לחיים הפרטיים במקום שבו הייתה המדינה מעורבת כמעט בכל היבטי החיים – בחקיקה, במעקב ובשליטה אידאולוגית?

מיליוני אנשים חיו, כמו אנטונינה, בחדר מתמיד בגלל הדיכוי שעברו קרובי משפחתם. כיצד התמודדו עם החרדה הזו? לאיזה איזון יכלו להגיע בין רגשי העוול והניכור שחשו באופן טבעי כלפי המערכת הסובייטית לבין הצורך שלהם למצוא לעצמם מקום בתוכה? אילו התאמות נאלצו לעשות כדי להתגבר על הסטיגמה של ה"ביוגרפיה המפונקת" שלהם ולהתקבל כחברים שווים בחברה? אנטונינה, בהשקיפה לאחור על חייה, אומרת כי מעולם לא האמינה באמת במפלגה ובאידאולוגיה שלה, אף שאין ספק שהתגאתה במעמדה כאשת מקצוע סובייטית

– ומתוך כך משתמע שקיבלה את היעדים ואת העקרונות הבסיסיים של המערכת במסגרת פעולותיה כרופאה. אולי חיה חיים כפולים, שבהם אימצה את הנורמות הסובייטיות בחייה הפומביים, אך בחייה הפרטיים הוסיפה לחוש במשיכה הנגדית של ערכי האיכרים הנוצרים שבהם דגלה משפחתה. רבים מהסובייטים חיו בשניות כזו. אבל היו גם לא מעט ילדי "קולאקים", קל וחומר ילדים שנולדו למשפחות מן האצולה או מן הבורגנות, שהתנתקו כליל מעברם ונטמעו אידאולוגית ורגשית במערכת הסובייטית.

התחום המורָלי של המשפחה הוא הזירה העיקרית של המלחשים. הספר בוחן כיצד הגיבו משפחות ללחצים השונים של המשטר הסובייטי. כיצד שימרו את מסורותיהן ואת אמונותיהן והנחילו אותן לילדיהן, כאשר הערכים האלה לא עלו בקנה אחד עם היעדים ועקרונות ההתנהגות שהטביעה המערכת הסובייטית בדור הצעיר באמצעות בתי הספר ומוסדות כמו הקומסומול? כיצד השפיעו החיים במערכת ששולט בה טרור על יחסי הקרבה בין בני אדם? מה חשבו האנשים כשבעל או רעה, אב או אם, נעצרו לפתע כ"אויבי העם"? כאזרחים סובייטים נאמנים, כיצד יישבו את המתח בנפשם בין האמון שנתנו באנשים שאהבו לבין האמונה בממשלה שממנה יראו? כיצד יכלו הרגשות והתחושות האנושיים לשמור על משהו מכוחם בריק המוסרי של המשטר הסטליניסטי? מה היו אסטרטגיות ההישרדות, השתיקות, השקרים, הידידיות והבגידות, הוויתורים והפשרות המוסריות שעיצבו את חייהם של מיליוני בני אדם?

מעטות היו המשפחות שהטרור הסטליניסטי לא השפיע עליהן. לפי אומדנים זהירים, כ-25 מיליון איש דוכאו בידי המשטר הסובייטי מ-1928, השנה שבה השתלט סטלין על הנהגת המפלגה, ועד 1953, השנה שבה מת הרודן ושלטון הטרור שלו – גם אם לא המערכת שבנה ברבע המאה – בא סוף סוף אל קצו. אותם 25 מיליון – אנשים שנורו בידי חוליות הוצאה להורג, אסירי גולאג, "קולאקים" שנשלחו ל"מושבות מיוחדות", עובדי כפייה מסוגים שונים ובני קבוצות אתניות שונות שגורשו – הם כשמינית מן האוכלוסייה הסובייטית, שמנתה כ-200 מיליון נפש ב-1941, או בממוצע אדם אחד לכל 1.5 משפחות בברית המועצות. נתונים אלה אינם כוללים את קורבנות הרעב או את החללים שנפלו במלחמה.² נוסף על המיליונים שמתו או שועבדו היו גם עשרות מיליונים אחרים, קרובי המשפחה של קורבנותיו של סטלין, שחייהם ניזוקו באופנים שונים ומטרידים. אנשים אלה חשים עד היום בהשלכות החברתיות הכבדות של אותה תקופה. אחרי שנות הניתוק שכפה עליהן הגולאג, לא קל היה לאחד מחדש את המשפחות; קשרים נותקו, ולא היו "חיים נורמליים" שאליהם יכלו האנשים הללו לחזור.

אחת התוצאות ארוכות הטווח של משטר סטלין היא אוכלוסייה דוממת וקונפורמיסטית. משפחות כמו משפחת גולובין למדו לא לדבר על עברן; היו אנשים שכמו אנטונינה הסתירו את עברם אפילו מידידיהם ומבני משפחתם הקרובים ביותר. ילדים התחנכו לנצור את לשונם, לא לדבר עם איש על משפחותיהם, לא

לשפוט או לבקר שום דבר שהם רואים מחוץ לבית. "היו כללים מסוימים של הקשבה ודיבור שהיה עלינו ללמוד כילדים", נזכרת בתו של בולשביק עובד ציבור מדרג הביניים שגדלה בשנות השלושים:

אם המבוגרים אמרו בלחש דברים שהגיעו לאוזנינו, או אם שמענו דברים שאמרו מאחורי גבנו, ידענו שאסור לנו לחזור על כך באוזני איש. ידענו שנהיה בצרות אם רק נניח להם להבין ששמענו את מה שאמרו. לפעמים המבוגרים היו אומרים משהו ואז אומרים לנו "אוזניים לכותל" או "יד לפה" או כל ביטוי אחר, שהבנו את משמעותו: לא היינו אמורים לשמוע את מה שהם אמרו כרגע.³

אישה אחרת, שאביה נעצר ב־1936, סיפרה:

חינכו אותנו לסתום את הפה. "הפה שלך יסבך אותך בצרות" – זה מה שאנשים אמרו לנו הילדים כל הזמן. חיינו בפחד מתמיד לדבר. אימא נהגה לומר שכל אדם שני הוא מודיע. פחדנו מהשכנים שלנו, ובייחוד מהמשטרה... אפילו היום, אם אני רואה שוטר, אני מתחילה לרעוד מפחד.⁴

בחברה שבה מקובל היה לחשוב שאנשים נעצרים אם הם נותנים דרור ללשונם, משפחות הסתגרו בתוך עצמן כדי לשרוד. הן למדו לחיות חיים כפולים, והסתירו מעיניהם ומאוזניהם של שכנים מסוכנים, ולעתים אף מילדיהם, עצמם ובשרם, מידע ודעות, אמונות דתיות, ערכים ומסורות שעברו במשפחה מדור לדור, ואורחות חיים פרטיים שלא עלו בקנה אחד עם הנורמות הסובייטיות הציבוריות. הם למדו ללחוש.

בשפה הרוסית יש שתי מילים שמשמען "לחשן" – האחת מורה על אדם שלוחש מחשש שישמעו אותו (שפּצ'ושצ'י), והשנייה על אדם המודיע או לוחש לשלטונות מאחורי גבם של אנשים אחרים (שפּטון). מקורותיה של ההבחנה נעוצים בלשון הדיבור של תקופת סטלין, שבה הייתה החברה הסובייטית כולה מורכבת מלחשנים ממין זה או אחר.

המלחשים איננו ספר על סטלין, אף שנוכחותו מורגשת בכל עמוד, וגם אין זה ספר העוסק במישרין בהיבטים הפוליטיים של משטרו; זהו ספר על האופן שבו חדר הסטליניזם לנפשותיהם ולרגשותיהם של האנשים והשפיע על כל הערכים שהאמינו בהם ועל היחסים ביניהם. הספר אינו מנסה לפתור את חידת מקורותיו של הטרור, או להתחקות אחר עלייתו ונפילתו של הגולאג; אך עם זאת הוא מנסה להסביר כיצד הצליחה מדינת המשטרה להכות שורש בחברה הסובייטית ולערב מיליוני אנשים מן השורה במערכת שהשליטה טרור – אם בעמידה מהצד בחיבוק ידיים ואם בשיתוף פעולה ממשי. כוחה האמיתי של המערכת הסטליניסטית

והמורשת שהותירה אחריה לא שכנו במוסדות המדינה וגם לא בפולחן המנהיג; כפי שהעיר פעם ההיסטוריון הרוסי מיכאיל גֶפְטֶר, הם נבעו מן "הסטליניזם שנכנס בכולנו".⁵

ההיסטוריונים לא מיהרו לחדור אל חיי הנפש של רוסיה הסטליניסטית. עד לאחרונה התמקד המחקר ההיסטורי בעיקר במישור הציבורי, בהיבטים הפוליטיים והאידיאולוגיים ובחוויה הקולקטיבית של "ההמונים הסובייטים". הפרט – ככל שהמחקר ההיסטורי התייחס אליו – הופיע בעיקר ככותב מכתבים לרשויות (דהיינו כאדם ציבורי ולא כאדם פרטי או כבן משפחה). המישור הפרטי של אנשים מן השורה היה ברובו סמוי מן העין. מובן שהייתה בעיית מקורות. רוב האוספים האישיים בארכיונים הסובייטיים לשעבר ובארכיוני המפלגה השתייכו לאישים ידועים מעולם הפוליטיקה, המדע והתרבות. המסמכים באוספים הללו נבחרו בקפידה בידי בעליהם לשם תרומה למדינה, ומתייחסים בעיקר לחיים הציבוריים של האישים הללו. בשלבים הראשונים של עריכת המחקר לכתיבת הספר הזה נסקרו כמה אלפי אוספים אישיים, אך רק קומץ מביניהם חשף משהו על חיי המשפחה או החיים האישיים.*

גם הזיכרונות שהתפרסמו בברית המועצות, או אלה שהיו נגישים בארכיונים הסובייטיים לפני 1991, לרוב אינם חושפים הרבה על ניסיונם הפרטי של האנשים שכתבו אותם, אף שישנם כמה יוצאים מן הכלל, בייחוד בין אלה שהתפרסמו בתקופת הגלסנוסט שאחרי 1985.⁶ הזיכרונות שהתפרסמו במערב, מאת מהגרים אינטלקטואלים מברית המועצות וניצולים סובייטים ממעשי הדיכוי הסטליניסטיים, בעייתיים כמעט באותה מידה, אף שהתקבלו בברכה בציבור הרחב כ"קולם האותנטי" של "המושתקים", שסיפרו לנו "איך זה היה" לחיות כאזרח פשוט תחת שלטון הטרור של סטלין.⁷ כשהגיעה המלחמה הקרה לשיאה, בראשית שנות השמונים, כבר שלטו סיפורי ההישרדות הללו מאת האינטליגנציה בדימוי של המשטר הסטליניסטי במערב – בייחוד הסיפורים של יבגניה גינזבורג ונדיז'דה מנדלשטם, שסיפקו עדות מכלי ראשון לתפיסה הליברלית שראתה ברוח האדם האינדיווידואלית כוח שהתנגד לרודנות הסובייטית מבפנים.⁸ החזון המוסרי הזה – שהגשים וסימל ניצחון ה"דמוקרטיה" ב-1991 – השפיע מאוד על ספרי הזיכרונות שנכתבו בהמוניהם אחרי התמוטטות המשטר הסובייטי.⁹ הוא השפיע גם על ההיסטוריונים, שאחרי 1991 נטו יותר מבעבר להדגיש את כוחות ההתנגדות העממית לרודנות הסטליניסטית.¹⁰ אך אף על פי שעבור אנשים רבים שעמדו במוראות הטרור מבטאים הזיכרונות

* האוספים האישיים הנשמרים בארכיוני המדע, הספרות והאמנות (לדוגמה, SPbF ARAN, RGALI, IR LRAN) חושפים לעתים יותר, אף שברובם יש אגפים סגורים שבהם נשמרים המסמכים הפרטיים ביותר. אחרי 1991 הכלילו כמה מהארכיונים הסובייטיים לשעבר אוספים פרטיים שתרמו משפחות מן השורה – לדוגמה TsMAMLS, הכולל מגוון רחב של מסמכים פרטיים שהשתייכו לתושבי מוסקבה.

הללו אמת – בייחוד עבור האינטליגנציה המחויבת מעומק לבה לאידאליים של חירות ואינדיווידואליזם – הם אינם מבטאים את קולם של מיליוני אזרחים מן השורה, בהם קורבנות רבים של המשטר הסטליניסטי, שלא היו שותפים לחירות הפנימית או לתחושת המרי הזו, אלא נהפוך הוא – קיבלו והפנימו בשתיקה את ערכי היסוד של המערכת, התנהגו בהתאם לכללים הציבוריים שלה ואולי גם שיתפו פעולה בפשעים שביצעה.

תחילה נדמה היה שהיומנים שנמצאו בארכיונים מבטיחים יותר. יש סוגים שונים של יומנים (יומנים של סופרים, יומני עבודה, אלמנכים ספרותיים, אלבומים שהודבקו בהם רשימות או תצלומים, כרוניקות יומיות וכן הלאה), אך מבין היומנים שנכתבו בתקופת סטלין, מעטים יחסית חושפים מידע בצורה אמינה – ללא מסגרת פרשנית מסלפת – על תחושותיו של הכותב ועל השקפותיו. מעטים היו האנשים שהסתכנו בכתיבת יומנים פרטיים בשנות השלושים והארבעים. כשנעצר אדם – וכמעט כל אדם עלול היה להיעצר כמעט בכל עת – הדבר הראשון שהוחרם היה יומנו, שכל הנראה היה משמש כעדות מפלילה אילו הכיל מחשבות או רגשות שיכלו להתפרש כ"אנטי־סובייטיים" (הסופר מיכאיל פרישבין כתב ביומנו בשרבוטים זעירים, שבקושי אפשר היה לקרוא בעזרת זכוכית מגדלת, כדי להסתיר מן המשטרה את מחשבותיו במקרה שיעצרו אותו ויחרימו את היומן). ככלל נכתבו היומנים שהתפרסמו בתקופה הסובייטית בידי אינטלקטואלים שנוהרו מאוד בדבריהם.¹¹ אחרי 1991 החלו לצוץ יומנים נוספים – בהם יומנים שכתבו אנשים ממעמדות הביניים ומהמעמדות הנמוכים של החברה הסובייטית – שהגיעו מהארכיונים הסובייטיים לשעבר או התגלו בזכות יוזמות עצמאיות, כמו זו של הארכיון הלאומי במוסקבה (TsDNA).¹² אך ככלל, קורפוס היומנים מתקופת סטלין עודנו קטן (אם כי אפשר שיימצאו נוספים בארכיוני הקג"ב לשעבר) – קטן בהרבה מכדי שאפשר יהיה להסיק ממנו מסקנות כוללות על עולמם הפנימי של אזרחים מן השורה. בעיה נוספת שבפניה ניצב ההיסטוריון של חיי היומיום נובעת מן "הנעימה הסובייטית" שבו כתובים רבים מהיומנים הללו ומן הרעיונות הקונפורמיסטיים שהם מבטאים; בלי להכיר את המניעים שבגללם כתבו אנשים את יומניהם בדרך זו (פחד, אמונה או אופנה), קשה לפרשם.¹³

בשנים האחרונות מיקדו כמה היסטוריונים את תשומת לבם ב"סובייקטיביות הסובייטית": על סמך קריאה בספרות ובכתבים פרטיים (בעיקר יומנים), הם הדגישו את המידה שבה היו עולמו הפנימי של האזרח הפרטי נתון לשליטתו האידאולוגית של המשטר.¹⁴ לדברי חלקם, למעשה לא הייתה לפרט כל אפשרות לחשוב או לחוש דבר שאיננו מוגדר במונחי השיח הציבורי של הפוליטיקה הסובייטית, וכל מחשבה או רגש אחר נחו ככל הנראה כ"משבר של העצמיות", שיש לטהר את האישיות מהשפעתו.¹⁵ אכן, רבים מהאנשים שבהם עוסק המלחשים הפנימי את הערכים ואת הרעיונות הסובייטיים, אף שמעטים מהם הזדהו עם המערכת הסטליניסטית באותה רוח של שיפור עצמי שמייחסים אותם היסטוריונים ל"סובייקטיביות הסובייטית".

אורחות המחשבה הסובייטיים המשתקפים בספר זה השתכנו, ברוב המקרים, באזור של התודעה שבו הושעו הערכים והאמונות הוותיקים או הודחקו; אנשים אימצו אותם פחות מתוך תשוקה בוערת "להפוך לסובייטים" ויותר מתוך תחושת אשמה ופחד. זוהי הסיבה שבגללה החליטה אנטונינה להצליח בבית הספר ולהפוך לשווה בין שווים בחברה – על מנת שתוכל להתגבר על רגשי הנחיתות שלה (שאותם חוותה כ"מעין פחד") ככתו של "קולאק". לרוב האנשים, בהם גם רבים מקורבנות המשטר הסטליניסטי, הייתה ההיטמעות במערכת הסובייטית אמצעי הישרדות, דרך חיונית להשתיק את הספקות ואת הפחדים שאילו היו נותנים להם ביטוי, היו הופכים את חייהם לבלתי אפשריים. האמונה במפעל הסובייטי ושיתוף הפעולה עמו היו דרך לתת משמעות בסבלם, שללא התכלית הנעלה הזו היו עלולים להתדרדר לייאוש מוחלט. כפי שניסח זאת בן "קולאקים" אחר, אדם שהוגלה לשנים רבות בשל היותו "אויב העם" ואף על פי כן לא מש מאמונתו הסטליניסטית במשך כל ימי חייו, "האמונה בצדקתו של סטלין... הקלה עלינו לקבל את העונשים שהושתו עלינו וסילקה את פחדינו".¹⁶

אורחות המחשבה הללו משתקפים פחות ביומנים ובמכתבים מתקופת סטלין – שאת תוכנם הכתיבו בדרך כלל כללי הכתיבה והמהוגנות הסובייטיים, שלא התירו הוראה בפחד – ויותר בהיסטוריה אוֹרְלִית.¹⁷ היסטוריונים החוקרים את תולדות המשטר הסטליניסטי מסתמכים יותר ויותר על טכניקות של היסטוריה הנמסרת בעל פה.¹⁸ כמו כל דיסציפלינה אחרת שחשופה לתעתועי הזיכרון, היסטוריה אוֹרְלִית מעוררת קשיים מתודולוגיים משלה, וברוסיה, אומה שאולפה ללחוש ושבה טעון זיכרון ההיסטוריה הסובייטית במיתוסים ובאידיאולוגיות, הבעיות הללו חמורות במיוחד. לאחר שחיו בחברה שבה נעצרו מיליונים משום שדיברו בטעות עם מודיעים, רבים מהאנשים המבוגרים נזהרים מאוד כשהם מדברים עם חוקרים הנושאים עמם מיקרופונים (מכשיר המזוהה עם הקג"ב). הניצולים הללו הדחיקו את זיכרונותיהם המכאיבים – אם מפחד ואם מתוך בושה או עמדה סטואית. רבים אינם מסוגלים כלל לחשוב על חייהם משום שהתרגלו להתחמק משאלות מביכות על כל נושא שהוא, קל וחומר שעל הבחירות המוסריות שעשו הם עצמם ברגעים מכריעים של התקדמותם האישית במערכת הסובייטית. אחרים אינם ששים להודות במעשים שהם מתביישים בהם, ותכופות מצדיקים את התנהגותם בצינים מניעים ודעות שהומצאו לאחר מעשה. חרף האתגרים הללו, ובמובנים רבים בגללם, היסטוריה אוֹרְלִית מניבה יתרונות עצומים להיסטוריון החוקר את חיי הפרט, אם הוא מתייחס אליה כראוי: יש להצליב באופן שיטתי את העדויות המתקבלות מן הראיונות, ובמידת האפשר לבדוק אותן מול המסמכים בכתב הנמצאים בארכיוני המשפחה ובארכיונים הציבוריים.

המלחשים מסתמך על מאות ארכיונים משפחתיים (מכתבים, יומנים, מסמכים אישיים, ספרי זיכרונות, תצלומים וחפצים) שהסתירו עד לאחרונה ניצולי הטרור הסטליניסטי ברחבי רוסיה במגרות סודיות ותחת המזרנים בבתיים הפרטיים. בכל

אחת מהמשפחות נערכו ראיונות מקיפים עם קרובי המשפחה המבוגרים, שיכלו לתת הקשר למסמכים הפרטיים ולהסביר את מקומם בתולדות המשפחה, שברובן לא סופרו מעולם. פרויקט ההיסטוריה האנאלית שעליו מתבסס המחקר שהוביל לספר זה, המתרכז בעולמם הפנימי של משפחות ויחידים, שונה במידה ניכרת מפרויקטים קודמים של איסוף עדויות בעל פה בברית המועצות, שהיו בעיקרם סוציולוגיים או עסקו בפרטים החיצוניים הנוגעים לטרור ולחוויות הגולאג.¹⁹ החומרים הללו נאספו בארכיון מיוחד, המחזיק את אחד האוספים הגדולים ביותר של מסמכים על חיי הפרט בתקופת סטלין.*

המשפחות שאת סיפורן מספר המלחשים מייצגות חתך רחב של החברה הסובייטית. הן באות ממגוון של רקעים חברתיים, מן הערים, העיירות והכפרים ברחבי רוסיה; יש ביניהן משפחות שדוכאו וגם משפחות שבניהן נטלו חלק במערך הדיכוי, כסוכני נקוו"ד או כבעלי תפקידים מנהליים בגולאג. ישנן גם משפחות שלא נפגעו כלל מן הטרור של סטלין, אף שסמטיסטית הן מעטות מאוד.

מן החומרים האלה מסרטט המלחשים את סיפורו של דור שבניו נולדו בשנים הראשונות של המהפכה, רובם בשנים 1917-1925, ולכן חייהם עקבו אחר נתיב התקדמותה של המערכת הסובייטית. בפרקים מאוחרים יותר בספר נשמע גם קולם של צאצאיהם. כדי להבין את המורשת שהותיר אחריו המשטר חשוב לנקוט גישה רב-דורית: במשך שלושת רבעי מאה הפעילה המערכת הסובייטית את השפעתה על התחום המורלי של המשפחה; לשום מערכת טוטליטרית אחרת לא הייתה השפעה כה עמוקה על החיים הפרטיים של נתיניה – אפילו לא בסין הקומוניסטית (הדיקטטורה הנאצית, שמרבים להשוות בינה לבין המשטר הסטליניסטי, התקיימה תריסר שנים בלבד). ספר זה נבדל מאחרים גם בכך שנעשה בו ניסיון להבין את התופעה הסטליניסטית במסגרת תהליכים ארוכי טווח. מחקרים היסטוריים שנכתבו על הנושא בעבר התמקדו בעיקר בשנות השלושים – כאילו כל שנחוץ כדי לתפוס את מהותו של המשטר הסטליניסטי הוא להסביר את הטיהורים הגדולים של 1937-1938. הטיהורים הגדולים היו ללא ספק הפרק הרצחני ביותר בתקופת שלטונו של סטלין (85 אחוז מכלל הרציחות הפוליטיות בשנים 1917-1955 התבצעו במסגרתם), אבל היה זה רק אחד מבין גלי דיכוי רבים (1918-1921, 1928-1931, 1934-1935, 1937-1938, 1943-1946, 1948-1953), שבכל אחד מהם קיפחו אנשים רבים את חייהם; אוכלוסיית מחנות העבודה של הגולאג ו"המושבות המיוחדות" הגיעה

* רוב הממצאים הארכיוניים נאספו בידי המחבר בשיתוף פעולה עם "החברה להנצחה" – אגודה להיסטוריה ולזכויות אדם שנוסדה בסוף שנות השמונים במטרה לייצג ולהנציח את קורבנות הדיכוי הסובייטי. הם נמצאים בארכיונים של "החברה להנצחה" בסנט פטרבורג (MSP), במוסקבה (MM) ובפרם (MP), כולל תעתיקי הראיונות וקטעי שמע. חלק מהחומרים קיימים באנגלית. לפרטים נוספים על פרויקט המחקר הקשור לספר זה, ראו הפרק "אחרית דבר ותודות" שבסוף הספר.

לשיא גודלה לא ב-1938 אלא ב-1953; ואת השפעתו של שלטון הטרור הארוך הזה הוסיפו מיליוני אנשים לחוש עשורים רבים אחרי מותו של סטלין.

קרוב לוודאי שההיסטוריות המשפחתיות השזורות בנרטיב הציבורי של המלחשים רבות מכדי שהקורא יוכל לעקוב אחרי הנרטיבים השונים שלהן, אף שאפשר לקשור ביניהן בעזרת המפתח. מוטב לקרוא אותן כגרסאות שונות של היסטוריה משותפת – של הסטליניזם שהטביע את חותמו בחייה של כל משפחה ומשפחה. אבל ישנן כמה משפחות, כמו משפחת גולובין, שסיפוריהן שזורים בנרטיב לכל אורכו, ולכל אחת מהמשפחות הללו מצורף תרשים של אילן היוחסין. בלב המלחשים ניצבים סיפוריהם של משפחת לסקין ומשפחת סימונוב, שיש ביניהן בקשרי חיתון, שגורלותיהן המנוגדים תחת שלטון הטרור של סטלין נשזרו זה בזה בצורה טרגית.

קונסטנטין סימונוב (1915–1979) הוא הדמות המרכזית ואולי (תלוי בהשקפתכם) הגיבור הטרגי של המלחשים. סימונוב, בן למשפחת אצולה שדוכאה בידי המשטר הסובייטי, ברא את עצמו מחדש בשנות השלושים כ"סופר של הפרולטריון". אף שבימינו נשכח כמעט מלב כול, הוא היה אישיות חשובה בממסד הספרותי הסובייטי – חתנם של שישה פרסי סטלין ופרס לנין ו"גיבור העבודה הסוציאליסטית". הוא היה משורר לירי מוכשר; הרומנים שלו על המלחמה היו פופולריים ביותר; אולי המחזות שכתב היו חלשים ושופעי תעמולה, אבל הוא היה עיתונאי מן השורה הראשונה – אחד הטובים ברוסיה בתקופת המלחמה; ובתקופה מאוחרת יותר בחייו הוא כתב ספרי זיכרונות מעולים, שבהם בחן ביושר את חטאיו ואת הפשרות המוסריות שלו עם המשטר הסטליניסטי. ב-1939 התחתן סימונוב עם יבגניה ז'ניה לסקינה, הצעירה בשלוש בנותיה של משפחה יהודית שהגיעה למוסקבה מתחום המושב, אך במהרה נטש אותה ואת בנם התינוק כדי לחזור אחרי השחקנית היפהפייה ולנטינה סרובה – פרשת אהבים שבהשראתה כתב את שירו המפורסם ביותר, "חכי לי" (1941), שאותו ידע בעל פה כמעט כל חייל שנלחם כדי לחזור לאהובתו או לאשתו. סימונוב היה לדמות חשובה באגודת הסופרים בשנים 1945–1953, תקופה שבה דרשו האידאולוגים של סטלין ממנהיגי הספרות הסובייטית לקחת חלק ברדיפת סופרים אחרים שנקבע כי הם ליברלים מדי, ולצרף את קולם למערכה נגד העסקת יהודים במדעים ובאמנויות. משפחת לסקין נמנתה עם קורבנותיה של האנטישמיות הממסדית הזו, אבל בתקופה זו כבר הייתה מעורבותו של סימונוב במשטר הסטליניסטי רבה מכדי שיוכל לעזור; ייתכן שממילא לא היה בידו לעשות דבר.

סימונוב היה אישיות מורכבת. מהוריו ירש את ערכי השירות הציבורי של האריסטוקרטיה, ובייחוד את אתוס החובה והציות הצבאי, שהתערב בתודעתו עם הערכים הסובייטיים של פעילות ציבורית וקורבן פטריוטי ואפשר לו לתפוס את מקומו בשרשרת הפיקוד הסטליניסטית. סימונוב ניחן בהרבה תכונות אנושיות

מרשימות. אילו אפשר היה להיות "סטליניסט טוב", היה מקום להחיל עליו את התואר הזה. הוא היה ישר וכן, צייתן וממושמע, אף שלא חסר חמימות וקסם אישי. מכיוון שחינוכו ומזגו משכו אותו לפעילות ציבורית, הוא נבלע בגיל צעיר בתוך קרביה של המערכת הסובייטית, ולא היו לו האמצעים להשתחרר מתביעותיה ומן הלחצים המוסריים שהפעילה. במובן זה גילם סימונוב את כל הלכטים והדילמות המוסריות של בני דורו – אותם אנשים שחיהם התנהלו בצל המשטר הסטליניסטי – ומי שיבין את מחשבותיו ואת פעולותיו, אולי יבין את הזמנים שחי בהם.